

Utambetova A.

Candidate of Philology, Karakalpak Scientific Research Institute of Humanities, Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Nukus

БЕРДАҚ ДӨРЕТИЎШИЛИГИ ХЭМ ТАРИЙХ

Утамбетова А.Ж.

*филология илимлериниң кандидаты, Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы
Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты үлкен илимий
хызметкери., Нөкис қаласы*

DOI: 10.24412/3453-9875-2021-73-2-46-48

Abstract

The article is devoted to the research of historical-epic works of one's of the most famous representatives of Karakalpak classical literature of the XIXth century, the talented Karakalpak poet Berdakh.

Аннотация

Мақала XIX әсирдиң карақалпақ классик әдебиятының ең уллы ўәкиллериниң бири, белгили карақалпақ шайыры Бердақтың тарийхий-эпикалық шығармаларын үйрениўге бағышланған.

Keywords: people, ulus, clan-tribes, nation, history and etymology.

Таяныш сөзлер: халық, улыс, урыў-қәўим, миллет, тарийх хэм этимология

Бунда Бердақ шайырдың тарийхий - эпикалық шығармаларынан «Шежире», «Хорезм», «Амангелди», «Айдос бий», «Ерназар бий», «Кулен болыс» шығармалары үлкен әҳмийетке ийе. Оларда үлкен бир елдиң өмир сүриў дәстүрлери менен тәжрийбелери, социаль жәмийетлик көринислери этикалық хэм эстетикалық әдеп-икрамлық белгилери, сиясий гүреслери менен олардың ақыбетлери, бул тарийхий дәўирлердеги елди, халықты басқарған тарийхий адамлардың умытылмас ислери жазып қалдырылған».

«Бердақ шайыр өз заманында тек ғана карақалпақлар ушын емес, ал қоңсылас Хорезм халықлары ушын да қәдирли хэм қымбатлы болды. Оның жырлары карақалпақ хэм Гөне Үргениш жерлеринде, Сыр бойындағы жасаўшы қазақлар менен Қашқадарья, Сурхандарья, Андижан, Наманган, Ферғана бойларындағы өзбеклер менен карақалпақларға да белгили болғанлығын билемиз. Булар өзбек әдебиятшысы Б.Курбанбаевтың [1] хэм қазақ әдебиятшысы С.Тойшыбаеваның [3] илимий мийнетлеринде белгили екенлигин айтып өтиў орынлы. Булардың арасында, әлбетте, уллы Бердақ шайырдың кең тарийхий-эпикалық шығармаларының орны өзгеше болды. Әсиресе, оның «Хорезм», «Амангелди» атлы тарийхий-эпикалық шығармалары пүткил Хорезмге, жоқарғы карақалпақларға сүйикли дәстанлар ретинде өз ўақтында белгили болғаны айқын. Бирақ олардың бизге шекемги толық жазба нұсқаларының келип жетпеўи олардың жоқарғы карақалпақлар, пүткил Хорезм ойпатында да жазба нұсқаларының көплет табылмаўи өкинишли хэм буған ең биринши рет Бердақ шайырдың ҳақыйқатшылығы, терең реализм кескинлик, тосқынлық етти деп есаплаў әдалатлы болса керек. Усындай әдалатлық образлар, олардың тарийхий ҳақыйқатшылығы менен сүүретлеў реализминиң тереңлиги,

олардың ханлық система менен үстем топарларға қарсы қаратылыўи Бердақ шығармаларының – оның эпикалық тарийхий дәстанларының да өз ўақтында куўдаланыўыларына, усы күнлерге шекем дурыс түсинилмей, хәр қыйлы бағдарларға бурып, гейде дурыс, базыда надурыс баҳаланыўларына алып келди. Хәттеки елеге шекем Бердақтың бир пүтин дөретийўшилик жолы менен эпикалық тарийхий дүньясы өзиниң толық, әдалатлы турақлы пикирлерине ийе болмай киятыр десек арзыйды.

Профессор Ә.Пахратдиновтың дурыс көрсеткениндей: «Көркемлик раўажланыў тек ғана әдебият пенен улыўма көркем өнердиң алға раўажланғанлығын көрсетип қоймастан улыўма адами заттың сана сезиминиң, көз-қарасларының өсип баратырғанлығын көрсетиўи менен характерли. Буны биз Бердақ шайырдың мысалында анық көре аламыз. Себеби Бердақ шайыр өзи жасаған заманның характерин, темпин көрсете алды.

Бердақ шайыр ҳақыйқаттан да XIX әсирдеги кескин карама- қарсылықлар заманында жасап қоймастан өзиниң дәўиринен раўажланған түрде өмир сүрди. Себеби XIX әсирдеги карақалпақлар көшпели, ярым көшпели характерден бир қанша отырықшы турмыс қәлпине айланды. Хорезм цивилизациясы менен жақынласты. Халық аз да болса саўатлы бола баслады. Және де бул жыллары халықтың изли-изинен зулымлыққа қарсы халық азатлық көтерилислерине шығыўи үлкен әҳмийетке ийе болып, олар пүткил елдиң саналы хәрәкетлерин, олардың саналы гүреске хәрәкет етип атырғанлығын аңлатты. Карақалпақлар Орта Азияға қарағанда мәдениятлы, илим ҳикметли халық Россияға қосылыўға талапланды. Бул усы халық өмиринде стихиялы жол менен емес, ал карақалпақлардың өткен әсирлерге салыстырғанда

жәмийетлик санасының раўажланыўы хәм көркемлик санасы көз қарасынан бир адым алға илгерилегенлигин көрсетиўши фактлердин бири еди. Мине, Бердақ шайыр усындай көз-қараслардан хәмме тәрәптен қайнаған әсирде жасады. Бул оның дәретиўшилигине шешиўши тәсир етпеўи мүмкин емес еди» [2, с. 42].

Әлбетте, усы орынларда қарақалпақлардың 1873-жылы Россияға қосылыўының унамлы хәм унамсыз тәрәплериниң де Бердақ шайырға тәсири туўралы айтпай өтиўге болмайды. Бул Россияға қосылыўдың ең жаман тәрәпи, жоқарыда айтқанымыздай-ақ бир пүтин халықтың екиге бөлиниўи болды хәм усы процесс халықтың бирлигине, оның бир тутас миллий сана сезимлериниң алға раўажланыўына кери тәсирин тийгизди. Бердақ сыяқлы алдыңғы қатарлы дәретиўши ўәкиллериниң алағадалағын, көз-қарасларының еки тәрәплемелигин туўдырғаны сөзсиз. Усыған қарамастан елде қарақалпақлардың да пүткил Хийўа ханлығының Россияға қосылыўы менен мәдений раўажланыўдың, күн көрис дәрежесиниң пүткил дүньялық европалық илим ҳикмет дәрежесине, күнделикли күн көрис дәрежесине, медициналық хәм билимлендириўдиң алдыңғы дәўирлерге салыстырма түрде алға илгерилеўине мүмкиншиликлер ашқаны анық. Усы процессти елдеги ашылған жаңаша билимлендириў, медицина орайларының, халыққа еле әпиўайы болса да хызмет көрсетиўши емлеў-басқарыў орайларының ашылыўы себепши болды. Бирден баҳалағанда бул халық ушын алдыңғы ўақытлары ерси, турпайы деп түсинилсе де, кем-кемнен усы жаңалықлардың ел, халық арасына тез еңсиўи иске асты. Буларды, әлбетте, Бердақ шайыр өз көзи менен көрмей, еситпей қалған емес.

Бул ўақыялар туўралы белгили мәмлекетлик ғайраткер, өз кәсиби бойынша тарийхшы, мийнет қахарманы К.Камалов былай жазған: «Хийўа ханы 1873-жылы Россияның қол астына Әмиўдәрьяның оң тәрәпин, Шораханнан Мойнаққа шекемги аралықтағы қарақалпақларды урыссыз, өз ықтыяры менен беріў ҳаққындағы Гендман (ханның қаладан сырттағы бағ сарайы) келисимне қол қояды».

Қарақалпақ жеринде патша Россиясының колониялық дәўири басланады. Бул патша Россиясына қосылған жерлер Әмиўдәрья бөлими деп аталады. Патша Россиясына өткеннен соң Әмиўдәрьяның оң жағалығындағы қарақалпақлар еки уездик шөлкемлестириледи. Биреўи Шораханда(ҳәзирги Төрткул) екиншиси алды менен Нөкис елатлы пунктінде, соңынан Шымбайға көшириледи. Шымбай уезди өн еки болыслыққа бөлинеди... Негизинде Россия хәмме қарақалпақларға бийлигин Шорахан уезди арқалы әмелге асырған. Шораханда бес болыслық (Сарыбий, Шаббаз, Бийбизар, Қышпақ хәм Тамды) бар еди. Булар арқалы патша Россиясы Петр I, Александр II Индияны басып алып, Хинд океанына шығыў планын сызады. Сол планды әмелге асырыў ушын Петро Александровск қаласын әскерий база етип қурады. Қалада Оренбургтан әкелінген тас гербиштен салынған еки қабатлы әскерлер

жасайтуғын казармалар қурылған. Гербиш хәм басқа қурылыс материаллары Оренбург-Аралск арқалы, кейин Арал теңизи, Әмиўдәрья арқалы параходлар менен алып келинген. Петр I заманында Россия дүньяда ең күшли армияға ийе еди. Сол жылларда Петро-Александровск архитектуралық жақтан сулыў, европалы Россия мәдений үлгилерге жуўап беретугын әжайып қала болған. Онда көп әскерлер орналасқан.

Патша ҳүкмети халықтың ден саўлығын сақлаў мақсетинде Шаббазда емлеўхана, Нөкис, Шымбай да медпунктлер Петро-Александровскде лазерет пайда етти. Оларда рус халқының врачлары, медицина хызметкерлери хызмет етти. 1890 жылы Шораханда, Шымбайда рус-жергиликли мектеплери ашылды .

Әлбетте, бул фактлердин барлығы қарақалпақлардың XIX әсирдин ақыры, XX әсирдин басындағы турмысы, социаль жәмийетлик раўажланыўы ушын үлкен әҳмийетке ийе болған өзгерислер еди. Деген менен қарақалпақ халқы бұрығысынша езиўшиликте, Россияның тийкарынан шийки зат жеткерип беріўши базасы сыпатында хызмет етип, төменги қатламның барлығы езиўшиликте жасады. Солай болса да Қарақалпақстанның жаңа дәўири, Россияға қосылғаннан кейин елде прогрессив түрдеги бир қанша өндирис орынлары ашылды, олар иске түсип, бириншиден халық айлық пенен тәмийленетуғын жұмысқа ийе болса, екинши тәрәптен сол ашылған заводлар арқалы халықтың аўзына ас-дуз келип қуйылды десек те болады. Атап айтқанда қарақалпақлар Россияға қосылғаннан кейин Мойнақта, Тербенбесте кишкене болса да балық заводлары иске түскен айырым ис билерменлер өсип шығып, басқа қалаларға барып саўда ислеўди үйренип (мысалы, Лепес), сол орынлардан ун, қант, шай хәм тағы басқа азық аўқатлық затларды жергиликли орынларға әкелип сататуғын болған, айырым бөлеклерин кәўендерсиз, жарлы, қәмбағал инсанларға аз муғдарда болса да үлестирип те берген. Бул туўралы жазыўшы К.Мәтмуратовтың жаңа идеялық эстетикалық принципте дәретилген «Тербенбес» романында орынлы жазылған.

Қарақалпақ халқының ярымы болса да Россия империясының қол астына өтиўи бир қанша прогрессив әҳмийетке ийе болды, елде паряхатшылық турмыс орнады, ең баслысы кулшылық өмир қәлпи биротала бийкар етилди. Демек, усылардың барлығынан Бердақ шайыр сол жылларда жасы елиўге шамаласып қалған жеке шахс сыпатында да хабардар болып, мүмкин ол өзиниң барлық шығармаларындағы ашық айдын түрде билдирилген Хийўа ханлығына қарсы идеялық эстетикалық принциптерди, ой-пикирлер менен образларды Айдос бий, Ерназар алакөз образларындағы батырлық пенен мәртлик қәсийетлерди тийкарынан турмыстан, сол туўрысындағы әдебий қахарманлардың прототиплерин ең алғаны менен, ал белгили дәрежеде Россия патшалығына, оның күдиретли күшине арқа сүйеп жазбады ма екен деген пикир

тууылыуы тәбийғый. Себеби оның «Излер едим» қосығындағы мынадай қатарлар тегін айтылмаған:

Ақылы кәмил, илими зор,
Билимли ел болмайды қор,
Бахыт ушын силтесе жол,
Орысыятты излер едим.

Демек бундай қатарлардағы, сондай-ақ көплеген лирикалық шығармалардағы өз дәуіринің қарама-қарсылықтарын, зорлық зомбылығын, әсіресе салық саясатын объективлік пенен реалисттик тереңлік пенен сүүретлеу принциптерінің өткірлесиуі, мүмкін. Бердақтың уллы Рус патшалығына арқа сүйеп, оларға исеним билдирип отырып дөреткен қатарлар, ой-пикирлер болса керек. Бул көркемлик идеялық эстетикалық принциптер шайырдың тарийхый-эпикалық шығармаларында дәуір конфликтлер ашықтан

ашық сүүретлеу, халық ушын тууылған қахарман ул перзентлердің әдебий образларын дөретіудеги батыл концепциялар, сүүретлеу усыллары менен көркемлеу қуралларының да өткірлесиуін усы бағыттан, заманның, халық тарийхындағы жаңа өзгерислер процессинің Бердаққа тийгизген унамлы тәсиринде тууылған деп есаплауға туура келеди.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Қурбанбаев Б. Бердақ хәм өзбек әдебияты. Ташкент: Фан, 1982.
2. Пахратдинов А. Бердақтың дәстанлық шығармалары. Нөкис: Билим, 1994.
3. Тойшыбаева С. Қазақ-қарақалпақ әдебиятларының байланысы. - Сб. Казакская литература и её интернациональные связи. Алма-Ата, 1973.